

UDK 811.163.6'367

Andreja Žele

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša v Ljubljani

REŠEVANJE NEKATERIH SKLADENJSKIH VPRAŠANJ V SLOVENŠČINI GLEDE NA RAZPOLOŽLJIVE TEORIJE IN METODE

Prispevek podrobneje obravnava in hkrati opozarja na nekaj skladenjskih posebnosti, ki so odraz neenakosti oz. nesovpadanja logično-pomenske in izrazne ravnine v okviru iste stavčne povedi oz. določene besedilne enote v slovenščini. Z vidika nesovpadanja dane propozicije in zahtevane (izrazne) stavkotvornosti so predstavljene obvezno izrazljive nepropozicijske oz. neudeleženske sestavine, na drugi strani propozicijske oz. udeleženske sestavine z več kot enim skladenjskofunkcijsko in izrazijsko različnim ustreznikom.

The paper points out and treats in more detail some syntactic peculiarities that are the result of the inequality or, rather, incongruence of logical-semantic and expressive levels within the same clausal sentence and/or a particular textual unit in Slovene. From the standpoint of the incongruence between a given semantic proposition and the required (expressive) clause-formation, the author treats the obligatorily expressible non-propositional, i.e., non-participant, components on the one hand, and the propositional, i.e., participant, components with more than one syntactic-functional and expressive equivalent on the other.

Ključne besede: logično-pomenska ravnina, izrazna ravnina, propozicijske in nepropozicijske sestavine, sestavljeni udeleženeec, obvezno modifikacijsko dopolnilo

Key words: logical-semantic level, expressive level, the propositional and non-propositional components, a complex participant, the obligatory modifier

0 Znanstveni pristop v proučevanju slovenščine se je še posebno pospešeno in intenzivno nadaljeval v drugi polovici 20. stol. pod vplivi nemških, česko-slovaških, ruskih, poljskih in anglo-ameriških teorij – najprej se je uveljavljalo strukturalno jezikoslovje, potem tvorbeno-pretvorbeni vidik in nato še funkcijski vidik proučevanja jezika, ki še posebej izpostavlja nujnost enakovrednega upoštevanja jezikovnega (sistemskega) in nejezikovnega konteksta.¹ Na slovensko je bil odločilen vpliv strukturalnega jezikoslovja s poudarjanjem sistemskosti in posledične funkcijskosti. Razvijajoče funkcijsko jezikoslovje, ki si je za izhodišče izbralo strukturalno proučevanje jezika, je v na-

¹ Predvsem eksplicitno predstavljeno večravninsko obravnavo slovenske skladnje s pomensko- in strukturalno-skladenjskega vidika (s prvotno usmerjenostjo od oblike k pomenu in obratno ter z upoštevanjem tvorbeno-pretvorbenega jezikoslovja) imamo v drugi polovici sedemdesetih let – Slovenska slovnica (1976) J. Toporišiča (ki izhaja iz Slovenskega knjižnega jezika I–IV (Sintaksa stavka, 1965: 67–74; O četrterih stavčnih členih, 1967: 181–202; Posebni tipi stavkov, 1970: 151–187) istega avtorja). Zlasti v poglavju o upovedovanju je prvič problemsko, tudi s stališča slovenščine, izpostavljena medsebojna povezanost in soodvisnost pomenske, skladenjskofunkcijske in izrazne ravnine. Približno istočasno je bila slovenska skladnja obravnavana v francosko pisani slovnici C. Vincenota *Essai de Grammaire Slovène* (1975), v kateri smo dobili prvo predstavitev tesniérjevske vezljivostne teorije na slovenskem gradivu. V razmerju statične skladnje, ki obravnava besednovrstne kategorije, in dinamične skladnje, ki se omejuje predvsem na stavčno poved, je izpostavljeno razmerje besedna kategorija : besedna funkcija. To razmerje hkrati nakazuje sistemsko-funkcijski vidik obravnave skladnje.

daljevanju upoštevalo in vsaj delno vključevalo več smeri – iz univerzalnih struktur s tvorbeno-pretvorbena obravnavo N. Chomskega (1957, 1986) je izšla tudi univerzalna stavčna semantika z globinskimi skloni Ch. J. Fillmora (1965, 1968), ki zagovarja hkratno obravnavo na pomenski, skladijsko-funkcijski in izrazni ravnini in se v nasprotju s Chomskym osredotoča predvsem na opis globinske sestave. S Fillmorovo teorijo globinskih sklonov so se lepo dopolnjevala odvisnostna pomensko- in strukturoskladijska razmerja v stavčnih povedih v strukturalno zasnovani odvisnostni slovnici L. Tesnièreja (²1965). Tesnièrejeva skladijska teorija je naletela na hitre odmeve pri slovenskem jezikoslovcu R. F. Mikušu (1960)² in hkrati strukturalizem usmerila še v glosematiko – model smisel \diamond pomen \diamond besedilo Ju. D. Apresjana (1967) temelji na oblikovanju slovnice pravilnih stavkov in na možnosti ugoditi pomenskim zahtevam besedila. Tako so se postopoma različne veje strukturalno-funkcijske obravnave jezika sintetizirale v posodobljene univerzalne funkcijske opise jezikov. Nemška skladnja z G. Helbigom (1984, 1992) je z upoštevanjem odvisnostne slovnice L. Tesnièreja razvila tvorbeno-funkcijski opis stavčnih zgradb, in tovrstna metodologija proučevanja jezikov je v češki in slovaški skladnji razvila sodobno teorijo stavčnih vzorcev (F. Daneš, J. Panevová, E. Hajičová, P. Sgall). Našteti avtorji zagovarjajo dosledno večravninsko obravnavo, pri čemer je v razmerju med obliko in pomenom, pri večpomenskosti slovnice oblik, pomembno načelo t. i. nesomerne dvojnosti (asimetričnega dualizma). Druga tovrstna sinteza različnih vej strukturalno-funkcijske obravnave jezika je sistemsko-funkcijska slovnica M. A. K. Hallidaya (²1994), ki pod vplivom strukturalizma izpostavlja sistem in vzporedno-enakopravno razvija funkcijski opis jezika. V nasprotju s N. Chomskym, ki pri jezikovni analizi poudarja predvsem jezikovne možnosti govorečih, Halliday opozarja na enakovredno pomembnost jezikovnega in nejezikovnega konteksta – če je funkcijskost usmeritev, je sistemskost predvsem v poudarjanju medsebojne povezanosti jezikovnih ravnin in v proučevanju jezikovnih uresničitev/predstav.

1 Razmerje med propozicijo in skladijsko-funkcijskimi oz. izraznimi zahtevami v slovenščini

Pri obravnavi določil je kot izhodiščni izbran strukturalno-funkcijski vidik, ker lahko opozori na slovenske pomensko-skladijsko-izrazne lastnosti oz. posebnosti.

1.1 Posebnosti vezljivih določil levo in desno od povedka

1.1.1 Položaj imenovalniškega določila v vezljivostnem skladijskem okolju glagola je skladijsko-funkcijsko določen z osebkovimi³ vlogami v okviru leve vezljivosti. Izražanju z neimenovalniškimi določili (t. i. logični osebek) nasprotuje že utemeljitelj pomenskega sklona Ch. J. Fillmore, ki v skladu s tvorbeno-pretvorbena teorijo ose-

² Tudi za takratno evropsko jezikoslovje zelo napredno in problemsko aktualno jezikoslovno delo R. F. Mikuša (1945, 1952, 1960) je pri nas predstavila in ovrednotila A. Vidovič Muha (1994 a,b).

³ V NSS, 151: "Čisto oblikovno bi se za osebek reklo, da je tisti stavčni člen, ki je obvezno v imenovalniku /.../'. O. Kunst Gnamuš (1989/90: 16, 22, 24) ga označuje kot "formalni slovnice pojem".

bek opredeljuje kot površinskoizrazno kategorijo samo v okvirih pomenske delitve osebkovih imenovalnikov.⁴

Leva vezljivost s kanoničnimi oz. normativnimi lastnostmi namreč označuje ujemalnoprisojevalno stavkotvorno razmerje, in je zato pogoj za slovnično pravilni stavek⁵, kar potem velja tudi za osebko mesto, ki je stavčnoobvezno⁶ in zato vedno slovnično predvidljivo (Dular 1982: 211) ter zelo univerzalno glede izbire udeležencev (zato morajo biti upoštevane slovnične kategorije živosti^{+/-}, človeškosti^{+/-} in abstraktnosti^{+/-}, npr. *Oče potrebuje denar/pomočnika/počitek : Stvar/Pobuda potrebuje čas*)⁷, ki so strukturoskladenjsko opredeljeni kot stavčnočlenska ali morfemska določila. Na površinskoizrazni ravnini so to imenovalniki ali samo glagolska končniška obrazila⁸, ki označujejo ujemalno razmerje.

V primerih nekakšne vzročne pojavnosti ali delujoče sile pri opisu naravnih pojavov, ko se medij zliva s procesom, je osebko vloga le navidezna in, z obliko za tretjo osebo ednine srednjega spola, samo formalno neprisojevalno stavkotvorna (brezosebni /samotretjeosebni/ glagoli označujejo odsotnost udeležencev sploh, prim. ESJ: 48). Ker

⁴ Ch. J. Fillmore (1968: 6) deli osebke imenovalnike na a) nominative of personal agent, b) nominative of patient, c) nominative of beneficiary, č) nominative of affected person in na d) nominative of interested person, kar je v slovenščini imenovalnik vršilca dejanja (*Mož je brenil žogo*), imenovalnik prejemnika dejanja (*Mož je dobil udarec*), imenovalnik koristnika (*Mož je dobil darilo*), imenovalnik naklonjenega osebka (*Mož jo ljubi*) in imenovalnik obravnavanega osebka (*Mož ima črne lase*). Na Ch. J. Fillmore se je pri določanju 'pomenske valence' ruskega jezika opiral Ju. D. Apresjan (1995: 25–26, 125–126), ko je po Fillmorevem vzorcu globinskih sklonov izdelal 9 osnovnih udeleženskih vlog za ruščino in 25 natančnejših različnih možnih tipov pomenske vezljivosti (glede na pomensko različne udeležence).

⁵ J. Ružička (1968b: 54–55) s stališča tročlenske zgradbe pomenske/intencijske vrednosti glagolskega dejanja navaja šest intencijskih tipov, za katere je izhodiščno merilo vršilec dejanja – agens. F. Daneš (1987) govori o nesorazmerni dvojnosti med vršilcem na pomenski ravnini in osebkom na slovnični ravnini. Dvojnosti tako na slovnični kot na pomenski ravnini pa ugotavlja J. Dular (1982: 58–61) – tako glagol a) na slovnični ravnini nastopa kot osrednji stavčni člen, ki določa slovnično sestavo stavka, ali kot odvisni člen zveze z osebkovim samostalnikom, b) na pomenski ravnini pa ločujemo položaj povedkovnega glagola v stavčni sestavi ali položaj glagola samo v povedkovi zvezi oz. v t. i. predikacijski sintagmi. Tako do križanja stavčnostrukturne vezljivosti in besednozvezne odvisnosti lahko prihaja samo v predikacijski sintagmi – v teh primerih govorimo o medsebojni/dvosmerni odvisnosti (po L. Hjelmslevu, *Ů základech teorie jazyka*, Praha, 1972, 28/ medsebojnoodvisnostno/interdependenčno razmerje). O tem tudi razprava F. Esvana (1989: 21): »/.../ on doit logiquement faire également l'hypothèse d'une relation de sujet au nominatif gardant ses caractéristiques canoniques«.

⁶ Samoumevno udeleženosť osebka zagovarja npr. N. Chomsky (1986: 122), ko trdi, da se osebek lahko izneveri udeleženski označenosti le, če je v ta položaj s pravilom premeščanja vstavljena neka druga prvina. Vsekakor pa različne razprave, tako za slovanske kot za neslovanske jezike, prihajajo do zaključkov o stavčni obveznosti osebko vlogi. Tako se v češko-ruskih primerjavah (prim. J. Popela 1968) o osebku govori kot o vsebinsko-logični kategoriji. Na poseben položaj osebka opozarja tudi delitev vlog na osebko vlogi in dopolnilne vlogi, ki obsegajo vsa predmetna in prislovna določila. O tem tudi M. Bolta (1986: 424): "Osebko mesto je v stavku torej vedno upoštevano, tudi v tistih primerih, kjer nekateri jeziki dovoljujejo zaimkovno osebko SZ izpuščati ali je celo nikoli ne ubesedujejo."

⁷ Ruska vezljivostna teorija najnavadnejši osebek (živo⁺ in človeško⁺) označuje kot "kanoničeskij sub""jekt/ nastojasčij sub""jekt", neživi in nečloveški osebki pa so označeni kot "nekanoničeskije tipy sub""jektov" (47) – o tem gl. I. B. Levontina (1996: 46).

⁸ V ruski vezljivostni teoriji imamo za morfemsko izražen osebek skladenjsko oznako "determinacij sub""jektaja", gl. N. Ju. Švedova (1989: 75) v *Slovo i grammatičeskie zakony jazyka (Glagol)*. Podrobneje o tem tudi V. S. Hrakovskij, G. N. Akimova in I. O. Gecadze v *Tipologiji konstrukcij s predikatnymi aktantami*, Leningrad: Nauka, 1985.

pa se glagolska vezljivost izhodiščno opira na spoznavni/propozicijski del pomenskosti, lahko tudi z neizraženimi, t. i. logičnimi oz. predvidljivimi neznanimi, udeleženci (tj. brez konkretne osebe kot prisojevalne kategorije) uvaja formalno stavkotvorno razmerje. Tovrstni primeri z nepravim/formalnim ali praznim osebkom (Toporišič 1982: 82, 106; ESJ: 336) so *Grmi, Dežuje* ipd.,⁹ proti splošnemu ali nedoločnemu osebkom (t. i. obobščennyj sub''jekt pri I. B. Levontini 1996: 47) v primerih kot *Tod se je zmeraj hodilo*.

Sicer pa primeri tipa *Veter je zaprl okno : Okno se je zaprlo z vetrom* kažejo, da pri naravnih pojavih lahko govorimo o nadomestnih vršilcih dejanja s pomenskimi sestavinami kot živo⁻, naravno⁺ (pravi povzročitelj ni izražen), zato je izražanje z orodnikom možno in izraža nekakšno naravno sredstvo dejanja. Sicer pa se s sklonsko uporabo (npr. imenovalnik ali orodnik) v okviru osebkoma jasno izrazi tudi vršilskostna hierarhija oz. stopnja vršilskosti¹⁰, npr. *Janez (Vd) je razbil okno : Kladivo (Sd) je razbilo okno* (pomenski prenos oz. metonimija) : *Janez (Vd) je razbil okno s kladivom (Sd)*.

Praviloma pa poudarjanje naravno-okoliščinsko-družbene pojavnosti in procesualnosti zapostavlja in slabi vršilskost. Posledica oslabitve vršilskosti je tudi nevtralizacija funkcije osebkovega določila, ki se izrazno odraža z najnavadnejšimi površinskoizraznimi pretvorbami imenovalnika v dajalnik, tožilnik, mestnik ali orodnik, ki izražajo dopolnilne pomenske odtenke osebkoma, hkrati pa s spreminjanjem skladenjsko-pomenskega polja glagola povzročijo nevtralizacijo ali spremembo oz. t. i. preneseno rabo glagolskega pomena, npr.: *Jaz ne spim : Meni se ne spi, V njem je (nekaj) zlomilo, Z njim gre navzdol* (iz navadnejše prvotnopomenske rabe *On se je zlomil, On gre navzdol*) ipd. Pri brezvršilski oz. brezosebkovi rabi oz. pri vsebinski dekonkretizaciji osebkoma se s poudarjanjem pojavnosti in procesnosti poudarja predvsem prostor (in posledično tudi čas) njihovega poteka, kar je stavčnočlensko opredeljeno kot prislovna določila. Za pretvorbena razmerja osebkoma – prislovna določila oz. za neimenovalniške prostorske osebkoma imamo v slovenskem jezikoslovju zadnjih desetletij opredelitve kot »prislovno določilo vršilca glagolskega dejanja«, »pretvorba osebkoma

⁹ V češki vezljivostni teoriji se uporabljata termina **ničto intencijsko polje** (intenčni pole nulové) in **ničti slovnčni osebek** (nulový gramatický subjekt), prim. J. Ružička (1968a). Po I. B. Levontini (1996: 47) tudi providencial'nyj sub''jekt – vysšaja sila.

¹⁰ V zvezi z razširjanjem območja vršilskosti se zlasti v angleški in ameriški jezikoslovni literaturi omenja t. i. ergativno razmerje (ergativ = osebek prehodnega glagola, tj. ergativne zgradbe so prehodne), ki je obenem tudi nekakšno vzročno-posledično in oziralno razmerje med pobudnikom/povzročiteljem dejanja (lahko je eden ali pa jih je več) in vršilec/nosilec dejanja. Torej se poleg vršilskosti 'to do' izpostavi tudi vzrok dejanja oz. pobudnika 'make to do' (o tem M. A. K. Halliday ²1994: 163–164, 169–172). Tako se navadno razmerje *Janez* (vršilec dejanja) *brca žogo* (predmet/cilj dejanja) lahko spremeni v *Marko* (pobudnik) *povzroča/spodbuja, da Janez* (vršilec) *brca žogo* (prizadeto). Z izpustom enega izmed delovalnikov znotraj vršilskosti se poruši vzročno-posledično razmerje, s tem pa se spremeni tudi pomen sporočila v *Marko brca žogo*.

O ostankih ergativnosti v določenem jeziku lahko govorimo vzporedno z ohranjanjem leksikalnih razlik neprehodnosti in prehodnosti – v ergativni tipologiji je ergativni stavčni vzorec zgled za prehodni stavek, absolutni stavčni vzorec pa zgled za neprehodni stavek. Zmožnost t. i. ergativnih glagolov je, da isto dejanje lahko opišejo s stališča povzročitelja ali s stališča prizadetega, tj. da se lahko uporabljajo prehodno ali neprehodno, npr. *upirati se, zapreti (se), blokirati (se), raziti se, hiteti, eksplodirati, napihniti (se), odtajati (se), razveseliti (se)*; ergativni glagoli imajo v desni vezljivosti lahko prislovna določila, npr. *oditi, izstopiti, vstati, izluščiti se, vzpenjati se, spustiti se, nalepiti/prilepiti se* ipd.

v predložno prislovno zvezo s pomenom izhodišča/izvora dejanja« in »poprislovljeni iztvorniški osebek«.

Določanje osebkov z upoštevanjem pomenske sestave povedi in členitve po aktualnosti¹¹ presega meje leve vezljivosti. Težave pri določanju osebkov se najbolj jasno odkrivajo v *biti*-stavkih (Kunst Gnamuš 1989/90). Pri nas je bilo kot najustrežnejše sprejeto, da v takšnih primerih vlogo osebkov pripišemo tisti besedi, ki v nezaznamovanem besednem redu zaseda vlogo izhodišča.

1.1.1.1 Dopolnilne sestavine propozicijskega povedja – neudeleženski samo formalnoslovnični osebki v t. i. vremenskih stavkih

Za slovenščino je za stavke brez osebe in osebkov za referenčnega vršilca/povzročitelja/nosilca dejanja najustrežnejše poimenovanje brezoseb(kov)ni stavek, ker združuje poimenovanji brezosebni stavek in brezosebkov stavek.¹² Tako za brez-/formalno-osebkove kot brezosebne stavke so najbolj navadni brezosebni glagoli (brez osebe kot slovnične kategorije za udeleženska sporočanja razmerija in brez referenčnega/konkretnega osebkov in zato tudi brez osebil oz. končniškega morfema), ki imajo za izražanje samo formalne stavkotvornosti samo oblikovne/formalne določnosti (na samo izrazni ravnini končniško obliko za tretjo /nereferenčno/ osebo ednine, ki v zloženih oblikah izraža oz. pokaže tudi srednji spol) – to so tretjeosebne (formalnoosebkove) glagolske oblike,

¹¹ Z večjim poudarjanjem in upoštevanjem členitve po aktualnosti pa se *logičnemu osebkov* in *slovničnemu osebkov* dodaja še *psihološki osebek* (nanj opozarja M. A. K. Halliday (1970), v ruski vezljivostni teoriji pa je označen kot psevdosub”jekt, gl. I. B. Levontina (1996: 49)). V primerjavi s prvima dvema je besedilna prvina in hkrati tudi eden izmed nosilnih elementov sporočila – je del sporočilnega jedra ali izhodišča. Določitve osebkov s stališča besedilne teorije oz. teorije govora pa so drugačne. Po Hallidayu (1994: 30, 44, 72, 80, 93, 163–174, 285–286) npr. *Mati* (slovnični osebek) *mi* (logični osebek) *je dala ogrlico*. *Ogrlica* (psihološki osebek) *je bila pozneje spravljena pri hčerki*. *Pozneje smo ji* (psihološki osebek) *vdelali še napis*. Brez upoštevanja besedila in sobesedila pa bi bila pričakovana določitev: *Ogrlica* (slovnični osebek) *ji* (logični/smiselni osebek) *je všeč*. V besedilu (in mogoče z upoštevanjem še sobesedilnih elementov) pa je *ogrlje* lahko tudi psihološki osebek.

Tako stavčnočlenska oznaka osebek označuje tri krovne osebkove vloge na različnih jezikovnih ravneh – v sporočilu se kot besedilna/kontekstna sestavina pojavlja t. i. psihološki osebek, ki je glede na govorečo zavest tudi nezaznamovano izhodišče sporočila oz. tema; slovnični osebek vzpostavlja prisojevalno razmerje tudi z nečloveškim ali z neživim vršilcem ali nosilcem dejanja; t. i. tipični/navadni osebek v imenovalniku pa označuje človeškega vršilca dejanja. Neimenovalniški logični/smiselni vršilec dejanja je površinskoizrazno predmet. V stavku so lahko vse te tri pomenske vloge označene z istim osebkom ali z različnimi osebki ali s predmetom, npr. *Vojvodinja* (psihološki/slovnični/logični osebek) *je dala moji teti ta čajnik*, *Moja teta* (psihološki/slovnični osebek) *je dobila ta čajnik od vojvodinje* (predmet), *Ta čajnik* (psihološki osebek) *je vojvodinja* (slovnični/logični osebek) *dala moji teti*, *Ta čajnik* (psihološki osebek) *je moja teta* (slovnični osebek) *dobila od vojvodinje* (predmet). Glede na razporeditev osebkovih pomenskih vlog K. F. Sundén (1916) ločuje še logične in nelogične predikacije. Kot lastnost nelogičnih predikacij, ki so izpeljane iz logične predikacije z isto pomensko zgradbo, navaja nesovpad logičnega in slovničnega osebkov. Tako, da je pomembna logična vrednost slovničnega osebkov v predhodni (neizpeljani) logični predikaciji (gl. primere zgoraj).

¹² Poimenovanje brezosebkovni stavek je v četrti izdaji Slovenske slovnice J. Toporišiča (1990: 629) v zvezi enodelni brezosebkovni stavki in z opombo, da ima glagol »v takih stavkih zmeraj le obliko 3. os. ednine (in kjer je to mogoče) v obliki za srednji spol«. V Enciklopediji slovenskega jezika (ESJ 1992: 11) je posebno geslo tudi brezosebni stavek, opredeljen kot »Glagolski stavek, ki izraža splošnega vršilca dejanja, npr. *Delalo se je noč in dan*«, tj. gre za brezosebno rabo (osebnih) glagolskih oblik.

Dežuje – Deževalo je (nasproti brezosebni glagolski obliki kot so nedoločniki, namenilniki, deležniki, deležja).¹³ Medtem ko brezosebni glagol v brezoseb(kov)nih oz. v samo t. i. formalnoosebkih stavkih tipa *Dežuje / Dež gre/pada* nima pravega/referenčnega osebkca oz. vršilca/nosilca dejanja, pa nasproti brezosebni stavek s samo brezosebno rabljenimi glagoli (v tretji osebi ednine srednjega spola) izraža splošnega vršilca, npr. *Delalo se je noč in dan*.

Razlika med brezosebni/nedoločni glagolski oblikami in tretjeosebni/določni (formalnoosebkih) glagolski oblikami je, da tretjeosebne/določne glagolske oblike s končniško obliko za tretjo osebo ednine srednjega spola dajejo oblikovno-zgradbene možnosti za stavkovno razmerje, čeprav v obeh primerih ni in ne more biti prisojevalnega razmerja (gre zgolj za formalno stavkovno ujemanje na izrazni ravni, brez referenčne osebe). Zmožnost jezika izražati tudi samo izrazno/formalno stavkovno razmerje z brezosebni glagoli s tretjeosebno/določno (in hkrati formalnoosebko) glagolsko obliko za tretjo osebo ednine srednjega spola je najbolj navadna in zato hkrati najbolj eksplicitno izražena v stavčnih povedih o naravnih pojavih. Ravno v zvezi s stavki o naravnih pojavih oz. z vremenskimi stavki kot najtipičnejšimi enodelnimi brezoseb(kov)ni stavi je ugotovitev, da brezoseb(kov)ni stavi sodijo bolj v logično kot v slovnično kategorijo, v kolikor ju lahko sploh dovolj jasno ločujemo.¹⁴

Vsi vremenski oz. naravnopojavni stavi imajo zaradi slovničnega vzpostavljanja stavkovnega sporočanja t. i. formalni osebek.¹⁵ Stavkovnost vremenskih stavkov namreč temelji na pomenskopodstavnem/propozicijskem povedju, ki s tretjeosebno obliko slovničnoformalno (brez konkretne osebe kot prisojevalne kategorije) zadosti stavkovnim pogojem oz. zahtevam.

Pri vremenskih brezoseb(kov)nih¹⁶ stavkih je pomenskopodstavno/propozicijsko samo povedje tipa *Dež je*, kjer *dež* združuje osebkovo-povedkovniško vlogo (tj. združljivost/kompatibilnost oz. medsebojno odvisnost osebkove in povedkovodoločilne vloge, tako da je osebkova samo formalnostavkovna vloga, povedkovodoločilna vloga pa je hkrati povedkovniška pomenskokladenjska kategorija s povedkovniškimi lastnostmi (Vidovič Muha 2000: 124, 125), kar se tudi dovolj eksplicitno združuje v primerih kot *Dež pada – Pada – Padalo je/bo – Dež je /bil/ – Deževno je /bilo/, Mrz je /bilo/ – Mrzlo je /bilo/* ipd.), vključena je lahko še nenujno upovedena okoliščina.

¹³ Pogosto je opozorjeno (prim. ESJ 1992: 136), da se brezosebna oblika oz. neosebna glagolska oblika kot nedoločna oblika tipa deležja, deležnika, nedoločnika, namenilnika, glagolnika ne sme zamenjevati z brezosebni (tretjeosebni) glagoli tipa *Dežuje*.

¹⁴ O tem prim. K. Horálek (1967: 77); in tovrstne ugotovitve nas posledično navajajo tudi na vprašanja kot, ali odtod izhaja tudi pojav in sploh osmišljanje logičnega osebkca.

¹⁵ Zadošitev slovničnim pogojem stavkovnosti oz. zagotovitev t. i. »slovnične neodvisnosti/samostojnosti« je ena od prednostnih zahtev vremenskih povedi, o tem prim S. Karolak (2001: 120).

¹⁶ Pridevnik *brezosebko* poudarja stavkovni vidik in stavkovne zmožnosti brez pravega udeleženskega osebkca, temveč samo s končniško obliko za tretjo osebo ednine srednjega spola – s t. i. formalnim osebkom; pridevnik *brezosebni* pa se v prvi vrsti nanaša na brezosebni glagol brez konkretne osebe oz. brez pravega konkretnega osebkca in zato tudi brez osebila oz. končniškega morfema (za izražanje oseb oz. osebkca), ampak ima za izražanje samo oblikovne/formalne določnosti (na samo izrazni ravni), tj. končniško obliko za tretjo osebo ednine, ki v zloženih oblikah izraža oz. pokaže tudi srednji spol – to so tretjeosebne (formalnoosebke) glagolske oblike (nasproti brezosebni glagolski obliki).

1.1.2 V okviru desne vezljivosti so vezljivostna posebnost t. i. notranji udeleženci, ki so že vključeni v glagolski pomen in so zato neobveznovezavni, npr. *Pel je celo pesem*. Tožilnik je kot najbolj tipična vezavna oblika in s svojimi oblikoslovnimi merili tudi dovolj splošna (v tožilniku so lahko vse pregibne besedne vrste in tudi nedoločniki), tako da deluje kot sistemsko nezaznamovano izrazno sredstvo. Tudi današnja vezljivostna usmeritev slovenščine gre še vedno v tožilniško vezljivost.

Pomen tožilnika je ozkopomensko in neposredno povezan s glagolskim pomenom, tako da dopušča celo izpust glagola, npr. *Ti pa kar najdražje čevlje*, in zato ravno v okvirih tožilniški vezavnosti najjasneje ločujemo obvezno pomenskosladdenjsko vezljivost od neobvezne pomenskosladdenjske vezljivosti, npr. *Vodilni je razložil načrt. Učitelj predava (snov)*.¹⁷

1.1.2.1 Tožilniška, roditeljska in dajalniška določila ob predložnomorfemskem glagolu pričakovano pokrivajo vse vezljivostne pomenske skupine glagolov (glagole stanja, glagole ravnanja/upravljanja, glagole govorjenja/mišljenja/razumevanja, glagole splošnih sprememb in glagole premikanja) prevladuje pa skupina glagolov ravnanja/upravljanja s pomensko sestavino 'premikanja'.

S strukturoskladenjskega vidika je to analitična raba, ki ima lahko tudi pomenskorazločevalno vlogo, npr. *navaditi se česa* > *navaditi se na kaj, končati kaj* > *končati s čim, igrati kitaro* 'znati igrati kitaro': *igrati na kitaro* 'igrati kitaro'. Izpostavljena je tudi časovnost (Dular 1982: 170), v brezpredložnem tožilniku je pomen 'navadno, kadarkoli', pri predložni rabi tožilnika pa je poudarek na opredeljenem obdobju, pa tudi na vrsti inštrumenta.

Pogoj za nastanek predložnih dvojnic je nevtralizacija konkretnega prislovnega (krajevnega/časovnega) pomena glagolskega predložnega morfema, npr. *spotakniti se ob/v kamen* ipd. (prim. Dular 1982: 162). Naslednja stopnja ohranitve samo upravljalo-usmerjevalnega pomena predložnega morfema pa je pogoj za nastanek predmetnih vezav tipa *čakati mater/čakati na mater* (nasproti npr. *čakati na/ob/pri cesti*, kjer predložni glagolski morfemi kot deli predložnih prislovnih določil ohranijo prislovne pomen). Upravljalo-usmerjevalna vrednost prostega predložnega morfema izraža popolno pomensko odvisnost od določenega izbranega glagola, npr. *izbrati za vodiča, iskati za brata, brusiti za naročnika*.

1.1.3 Pri orodniku je s splošnoslovanskega oz. primerjalnoslovanskega vidika je za začetek potrebna opomba, da je v slovenščini (poleg lužiške srbščine) nujna uporaba predloga oz. predložnega glagolskega morfema. Za osnovni in izhodiščni pomen je označen spremstveni pomen.¹⁸

¹⁷ V okviru **tožilniških določil** imamo tudi splošno/minimalno predmetno določilo (ta términ je uvedla češka vezljivostna teorija, prim. Kořenský 1984: 19–20), ki je zaradi splošnosti pomensko izpraznjeno; npr. v *Janez rad bere* (–) ipd.

¹⁸ F. Kopečný (1952, 1962: 246–249) orodniški spremstveni pomen označuje tudi s slovenskimi zgledi kot *Kdor se z volkovi pajdaši, mora z njimi tuliti; potovati s kom, s praznimi rokami priti*. V okviru spremstvenega pomena izpostavi predvsem izražanje vsebine, npr. *hrnec s vodou* ('lonec z vodo'), *lopata s držadlem* ('lopata z ročajem'), *bogat z žitom*, in izražanje načina, ki je predstavljeno predvsem s pojmovnimi samostalniki in s telesnimi deli, npr. za slovenščino *s strahom pogledati kamo, s praznimi rokami priti*. V tesno povezanost s

Pri izražanju pomensko nujne spremstvene okoliščine ob nepolnopomenskih glagolih sta brezpredložni orodnik v povedkovodoločilni rabi, npr. *Imenuvali su Napoleona cesarom, Detetom postajem*, nadomestila imenovalnik ali (predložni) tožilnik, kar pa sporočilno ni isto – *On je bil sodnikom* lahko prevajamo kot *On je bil za sodnika* (začasna/pridobljena lastnost) nasproti *On je bil sodnik* (trajna lastnost).¹⁹

Z vidika stavčnočlenskosti orodnik izpostavlja še vedno najtežje določljivo razmerje med (predložnim) predmetom in prislovnim določilom/dopolnilom načina.²⁰ Tako npr., če je pomen udeleženega sredstva/orodja namesto z orodnikom lahko izražen s še kakšnim drugim pomensko enakovrednim sklonom, je takšno sredstvo/orodje stavčnočlensko (predložni) predmet, npr. *posuti cesto s peskom* : *posuti pesek na cesto* (Orešnik 1994: 42). V tem primeru je udeleženec bolj snov kot sredstvo in je zato še bolj upravičeno predmet.²¹ Isti orodniški udeleženec lahko glede na glagolski pomen prevzame vlogo snovi ali sredstva, sredstva ali prizadetega npr. *polniti kad z vodo* (snov) : *umiti kad z vodo* (sredstvo), *obmetavati se z igračami* (prizadeto).

spremljenim pomenom postavi tudi izražanje sredstva in orodja, kjer so tudi samostalniki s pomeni telesnih delov, npr. *s palicami biti*, *s kolom udariti koga*, *igrati se s puško* : *Konj se brani s krepko nogo*. Pri nas A. Bajec (1959: 107–109) v zvezi z uporabo predloga oz. predložnega glagolskega morfema *z/s* ugotavlja, da je tudi za slovanske jezike prvotna uporaba “s sociativnim intrumentalom, ki pomeni skupnost, združenje /.../.” In še pomembna pripomba pri stavčnočlenski uporabi predložnega orodnika (Oz/s), da je vsako sredstvo nekakšna spremljajoča okoliščina in zato “/.../ se ni čuditi, da je poleg golega orodnika (instrumentala) jel nastopati v takih primerih s + družilnik (sociativ) /.../.” Čeprav je opozorjeno na ločevanje med družilnikom (*tepsti se s fanti*) in orodnikom (*tepsti se s cepci*), pa niso obravnavane stavčnočlenske razlike predložnih samostalniških zvez med *Z njim so dobili mogočnega zaveznika* (=> s kom? – z njim), *Vozniki se že peljejo z balo* (=> s čim? – z balo) : *Prišel je s praznimi rokami* (=> kako? – s praznimi rokami), *Z veseljem vam ustrezem* (=> kako?).

¹⁹ Zgodovinski pregled uporabe in obravnave predlogov oz. predložnih morfemov v slovenskem jezikoslovju imamo v razpravah M. Orožen (1975) in I. Orel Pogačnik (1993), ki potrjujejo tezo, da se je predložni sistem v smislu sodobne knjižne norme izoblikoval šele konec 19. stoletja in se tako približal današnji.

²⁰ V drugi polovici sedemdesetih let v okviru vezljivosti v sodobni poljščini npr. D. Buttler (1976: 163–186) pri orodniku v skladenjski vlogi predmeta (narzędnik w funkcji dopełnienia) z vidika glagolskega pomena govori o bližjem dopolnilu (dopełnienie bliższy) – tj. o obveznem določilu. Za orodnik v skladenjski vlogi prislovnega določila (narzędnik w funkcji okolicznikowej) pa z vidika glagolskega pomena govori o okoliščinskih pomenskih razmerjih (określone znaczenie relacyjnej) in o slabi vezavi (slaba reakcja). V poglavju o predložnih zvezah – V. Konstrukcje przyimkowe (187–215) v primerih predložnega glagolskega morfema ali (predložnega) predmeta govori o ‘predložni vezavi glagola’ (reakcja przyimkowa czasowników), pri predložnih prislovnih določilih pa o okoliščinski vezljivosti (określona walencja). Orodnik kot (predložno)sklonsko določilo, ki označuje prehodni tip med vezljivostnimi in nevezljivostnimi stavčnimi členi, natančneje in primerjalno uporabno tudi za slovenščino obravnava *Mluvnice češtiny – Skladba 3* (1987: 190–192).

J. Dular (1982: 191) navaja, da so ob orodniku najpogostejši predložni morfemi *z/s*, *za*, *pred*, *med*, *nad*. Za predmetno stavčnočlensko vlogo orodnika J. Dular navaja pogoje: a) Orodnik izraža prizadeti predmet pri glagolih številnih pomenskih skupin (npr. glagoli, ki vežejo telesne dele (*vrteti z očmi/z glavo*), glagoli, ki se vežejo samostalniki, kot npr. *ravnati s strojem*); b) Orodnik izraža vsebinski predmet pri glagolih tipa *ukvarjati se s tihotapstvom*, *obirati se z odhodom* ipd.; c) Orodnik izraža razmerni predmet pri glagolih, ki izražajo solidarnost ali podobnost, npr. *potrpeti z ljudmi*, *primerjati se s sorodnico* ipd.

²¹ J. Orlovský (1965: 372) zagovarja pravilo, da če je orodnik zamenljiv s tožilnikom, ima skladenjsko vlogo (predložnega) predmeta. Če pa orodnik ni zamenljiv s tožilnikom, ima skladenjsko vlogo prislovnega določila, npr. *šihat' nohami – šihat' nohy* => (predložni) predmet. V slovenščini v pomenu ‘drgniti’ ali ‘drsati’ to ne gre, ker sta orodnik in tožilnik pomenskorazločevalna. Podobno še *krútit' hlavou – krútit' hlavu* (v slovenščini se v pomenih ‘vrteti, sukati, obračati’ uporablja tožilnik, npr. *vrteti glavo*).

Zadrede pri stavčnoočlenskih opredelitvah izraža tudi oznaka prislovno določilo orodja/sredstva (Orešnik 1994: 42). Sredstvo in orodje dejanja imata kot določili tudi z vidika strukturoskladenjske hierarhije različni oblikoslovnoskladenjski vlogi npr. *Šivati hlače s črno nitjo na šivalnem stroju* (prim. Apresjan ²1995: 128) ipd.

1.1.4 Sestavljeni udeleženci, izraženi z vezljivostnimi določili

T. i. sestavljeni udeleženci so tako vezljivostna kot posledično tudi obveznodružljivostna posebnost, ker navadno zaradi njihove visoke stopnje vršilskosti en sestavni del udeleženca prevzame vodilno udeležensko vlogo vršilca/nosilca dejanja, drugi sestavni del udeleženca pa je v vlogi obveznodružljive okoliščine načina dejanja /ki je v nadaljnjih zgledih v poševnih oklepajih/, npr. *Božal ga je /z očmi/ (kako? => z očmi)* – v teh primerih možna pretvorba *Njegove oči so ga božale* samo še potrjuje del telesa oz. organ kot delujoči del osebk. ²² V tovrstnih primerih Ju. Apresjan (²1995: 129, 165) govori o osebkovi vezljivosti (sub''jektnejša valentnost), ki vključuje 'osebo' in 'vršilskost'. ²³ Za protitež sestavljeni 'vršilskosti' prek zglada *Naprava melje /brez električnega priključka/* lahko dodamo sestavljeno 'sredstvenost' v *Kolesari kar /brez balance/*, in še zgledi s sestavljenim udeležencem v vlogi predmeta oz. prizadetega z dejanjem, npr. *Napravo krmili /zgolj na njeni armaturi/, Dotok plina v plinovod uravnava /z ventili/ ipd.*

Pri nas se odklanja teza, da bi predvsem udeleženska vloga orodja imela tudi stavčnoočlensko vlogo osebk, npr. *Roka je premaknila žogo* (< 'Janez je žogo premaknil z roko'). Celo v nevsakdanjih metonimičnih rabah osebk se namreč udeleženska vloga orodja (in tudi sredstva) umika v prislovno določilo načina, ki je najprimernejši nosilec domnevne vloge orodja ali sredstva, npr. *Roka je premaknila žogo z mezinco*. (Zgled je z vidika naravne rabe slovenščine prisiljen, kaže pa na normativne zmožnosti jezika.)

2 Soodnos in sopojavljanje v upovedovanju. Pri pomensko- in strukturoskladenjskih pojavih kot koreferenca/soodnos udeležencev, disjunkcija/ločevanje udeležencev in kookurenca/sopojavljanje dejanj/dogodkov/stanj je treba opozoriti tudi na slovenske pomensko-skladenjsko-izrazne lastnosti oz. posebnosti. ²⁴ Največkrat

²² V. Kalenič (1970: 121) primere kot *Streljao me je bijesnim očima* označuje kot vzorčne zgledne orodnika s kategorijo živosti".

²³ F. Daneš (1987: 89 >) t. i. sestavljene udeležence z navadno dvema udeleženskima vlogama komentira kot primere, ko se povedki z isto pomensko formulo povedja (SF – sémantická formule) razlikujejo glede na t. i. **izbirne/selektivne pomenske težnje udeležencev** (selektivní sémantické tendence participantů).

²⁴ Pomenskoskladenjsko soodvisnost povedja in udeležencev v slovenščini potrjujejo dejstva kot npr. da glagoli resignacije in tolerance (*sprijazniti se z/s ...*) so kookurenčni z glagoli stanja, neodvisnega od volje vršilca/nosilca, npr. bolezn, pohabljenosti, sramu, zmedenosti, inteligentnosti, podobnosti, npr. *Janez se je sprijaznil s pohabljenostjo, Ana se je sprijaznila s svojo plahostjo, niso* pa kookurenčni z glagoli volje, tudi ne z glagoli odločitve, pobude in ne z drugimi operativnimi glagoli, pri katerih je relevantna tudi udeleženska koreferenčnost/nekoreferenčnost, npr. nesmiselni **Peter se je sprijaznil s tem, da sovraži Ano* (nasproti smiselnemu *Janez se je sprijaznil s tem, da ga Ana sovraži*), nesmiselni **Janez se je sprijaznil s svojo odločitvijo stopiti v zakon* (nasproti smiselnemu *Janez se je sprijaznil z odločitvijo staršev, da mora stopiti v zakon*), koreferenčna dvoumnost udeležencev dopušča izbiro pravega ali nepravilnega razume-

šele upoštevanje sobesedila uspešno rešuje ali razjasnjuje večravninsko oz. pomensko-skladenjsko-izrazno obveznost in neobveznost udeležencev oz. določil in hkrati opozarja na možno razliko v razmerju: argumentacija/udeleženskost (število udeležencev): vezljivost (število določil) pri npr. *Peter in Ljubica si dopisujeta : Peter si dopisuje z Ljubico, Mlajši brat ga je seznanil s kolegom, Dogovorili smo se* ipd.²⁵

Iz tega sledi osnovno spoznanje, da število udeležencev ni odločilno za število udeleženskih vlog, zato t. i. sestavljeni udeleženci odpirajo glede na številnost relevantnih udeleženskih sestavin (semov) tudi določeno število udeleženskih vlog – tj. pomensko- in strukturnoskladenjska razstavitev udeleženca na sestavine, ki prevzamejo določene udeleženske vloge. Tovrstna metonimična zapolnitev udeleženskih vlog s sestavinami istega udeleženca uvaja tudi disjunkcijo sestavin istega udeleženca v primerih kot *Poljubil jo je na lice, Frizer je obril Janezu brado, Na glavo mu je položil venec, Dekle se je s hrbtom obrnilo proti svetlobi*. Meja med disjunkcijo (ločevanjem) in koreferenco (soodnosom) udeležencev je lahko zabrisana, če se glagol in izglagolska tvorjenka hkrati povezuje z istim udeležencem, npr. *Julija draži Majo z obotavljanjem glede študija* (nasproti kondenzaciji (zgoščevanju) v *Julijino obotavljanje glede študija draži Mojco*), *Andrej smeši družino zaradi gojenja čudnih običajev* ipd.

3 Razmerje med propozicijskimi in nepropozicijskimi sestavinami v upovedovanju

Tudi v okviru stavčne povedi ne moremo mimo pomenskoskladenjsko obvezno družljivih obpovedkovih dopolnil, ki sporočilo natančneje konkretizirajo in hkrati v smislu večje pomenske intenzivnosti tudi informativno zgoščajo, kar navadno nakazuje možnost tudi medpropozicijske obravnave in s tem stalno obojestransko skladenjsko-pomensko prehajanje med stavčno in besedilno skladnjo. Tipična skladenjskopomenskoobvezna nevezljiva dopolnila so izpridevniški prislovi kot posebni neudeleženski skladenjskoobvezni modifikatorji glagola.²⁶

Tako ima lahko npr. pravi izpridevniški prislov *lepo* skladenjsko vlogo povedkovega določila²⁷ (povedkovodoločilna vezljivost), tj. pomenskopodstavno je del povedja, npr.

vanja primerov kot *Janez tolerira to, da gleda na televiziji vse serije* (nasproti enoumnemu *Janez tolerira Ani to, da gleda na televiziji vse serije*) ipd.

²⁵ To je med drugim teoretično-metodološko predstavljeno tudi v monografiji *Od semantiki do gramatiki* (Wybór rozpraw) prof. Stanisława Karolaka, Warszawa: Instytut Slawistyki PAN, 2001.

²⁶ Nujnost enoumne sporočilnosti povedi kot glavnega merila za /ne/obveznost stavčnih členov zagovarja P. Sgall (1986a: 65–66, 122).

²⁷ Meja med neudeleženskimi izpridevniškimi prislovi in udeleženskimi prislovnimi izsamostalniškimi pretvorbami je pogosto zabrisana. Sicer pa so, npr. pri slovarski iztočnici *delati*, neudeleženski izpridevniški prislovi lahko vključeni v pomenske razlage: 'kazati do česa določen odnos, ki se izraža zlasti v dejanjih' *grdo/prav delati z knjigami*, 'izpolnjevati, opravljati kako nalogo' *uspešno/pridno/veselo delati < delati in biti uspešen/priden/vesel*. (Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) označi uporabo neudeleženskih izpridevniških prislovov, npr. pri iztočnici *gledati* – 's pogledom izražati kaj' *grdo/prijazno/lepo gledati*, 'imeti določen odnos do česa' *čisto drugače gledati na svet*, pri *jemati* – 'imeti določen odnos do česa' *jemati kaj resno, tragično*, pri *misлити* 'imeti pozitiven ali negativen odnos do koga, česa' *Dobro, slabo misli o meni*.) Udeleženske prislovne izsamostalniške pretvorbe pa so označene s pomenskimi razlagami 'zavestno uporabljati telesno in duševno energijo za pridobivanje dobrin' *umsko/ročno delati < delati z umom / delati na roko*, 'opravljati delo na določenem področju', npr. *kulturno/politično delati < delati v kulturi/politiki*.

v *Bilo mu je lepo* (*On je lepo* > Njemu je lepo*),²⁸ ali pa je kot lastnostni modifikator²⁹ (kolikostni/kratnostni ali pozitivnega/negativnega vrednotenja) prisojevalnega razmerja stavčnočlensko neopustljiv oz. skladenjsko obveznoprimično prislovno dopolnilo, npr. *Lepo je pisala*.

Zgled *Bilo bi lepo narediti* z zvezo *biti lepo* spada skupino pomenskopodstavnih glagolskih zvez naklonskih glagolov s polnopomenskimi nedoločniki. Tovrstne glagolske zveze pa so tudi potrditev, da je naklonskost obvezni sestavni del upovedovanja in zato tudi konstitutivni (bistveni) del povedi, ker je izražena tudi sporočevalčeva doživljajsko-razmerna plast. V okviru upovedovanja ima že sama izbira besed naklonske prvine, in še posebno pri povedkovih glagolih z razmernim/odnosnim pomenom so lahko ti odnosi mimo propozicije tudi stopenjsko ovrednoteni in tudi neposredno skladenjsko izraženi.³⁰

Izpridevniški prislovi praviloma izražajo tvorčev odnos do jedrnega dela (zato so poimenovani tudi kot 'vrinjeni globinski povedki'³¹, 'vložene povedi' ali kot 'stavčni prislovi' – v zvezi z naštetimi poimenovanji so razlage o 'križanju ali spajanju propozicij', o 'medpropozicijski pomenski odvisnosti'). Zaradi aktualizacijskih lastnosti pa so pomenskosladdenjsko podobni členkom. Po Ju. D. Apresjanu je to 'nemotivirana obvezna vsebinska vezljivost', ki obenem izpostavi tudi vezljivostne posebnosti glagolov, ki so z izpridevniškimi prislovi dodatno lastnostno opredeljeni, npr. *dobro kuhati, lepo slikati*.³² V okviru 'konstrukcij s povedkovimi delovalniki' (konstrukcii s predikatnymi aktanta-

²⁸ Na področje povedkovniških nesklonskih določil segamo z izpridevniškimi lastnostnimi prislovi ob nepolnopomenskih glagolih. So del večbesedne pomenskopodstavne sestavine – povedja, tako da se skladenjski obveznosti in izrazni neopustljivosti dodaja še pomensko nujna neudeleženska sestavina, npr. pri glagolih tipa *obnašati se/vésti se, držati se* (pog.); del povedja in zato pomensko nujna sta tudi prislova *rad* in *lahko*, npr. *lahko/rad-a-o hoditi*; npr. *Otroci se obnašajo neuglajeno, Za svoja leta se odlično drži* (prim. M. Samardžija (1986: 80–81). Tovrstna skladenjska prislovna določila načina imajo ob teh glagolih z oslajenim pomenom, glede na to, da so izpridevniški prislovi, vlogo povedkovih določil, ki opredeljujejo kvaliteto dejanja/stanja (gl. NSS: 114, 117).

²⁹ Tovrstna nepomenskopodstavnost je predstavljena (NSS: 226–229, SSB: 17) pri obravnavi modifikacijskih besedotvornih vrst – pri glagolskih modifikacijskih izpeljankah kot *drem-uck-a-ti* in pri glagolskih sestavljenkah tipa *predelati*. V okviru glagolskih sestavljenk še ugotovitev (SSB: 23–24), da izgubo vezljivosti lahko povzročajo tudi metonimični pomenski premiki predponskih obrazil (uporaba njihovega drugotnega pomena, npr. *poglodati, oklicati, pregreči* ipd).

³⁰ O. Kunst Gnamuš (1987/88: 8–16) ugotavlja, da upovedovalna teorija izgublja jasnost in preglednost zaradi nejasnih prehodov med propozicijsko in naklonsko pomensko plastjo. To pa po njenem mnenju izhaja iz tega, ker je delitev človeka na spoznavno bitje na eni strani in na pragmatično bitje na drugi strani nasilna. Po vsem tem avtorica prihaja do sklepa, da bi bilo vredno poskusiti propozicijsko pomensko sestavino razčleniti na dve plasti – na a) plast doživljajsko nepredelane predstave o zunanji predmetnosti – Pd in na b) plast miselnih in doživljajskih razmerij/pričakovanj – Pr/p.

³¹ J. Orešnik (1996: 257) v zvezi s povedkovim prilastkom ugotavlja oz. vsaj sklepa, da "naravnost sistemsko nadomešča prislovno določilo načina". Za oba navedena stavčna člena pa velja, da sta neke vrste sopovedek oz. stranski povedek; navaja še ruski izraz 'dopolnilni povedek' in španski 'napol povedek'.

³² Češka vezljivostna teorija, gl. *Mluvnice češtiny – Skladba* (1987: 18, 38, 254), takšne primere označuje kot "syntagmata rozvitá". Izpridevniška prislovna določila načina so opredeljena kot skladenjsko obvezna določila (t. i. 'skladenjska relevantna', ki oblikuje 'obrobni/stranski tip (okrajový typ) stavčnega vzorca') predvsem v izpeljanih stavčnih zgradbah v okviru sekundarne diateze – "adverbiální výrazy se stávají obligatorním komponentem derivované struktury", v nasprotju s "syntagmatu valenční". Ruska vezljivostna teorija pa jih označuje kot 'določnostno odvisnost' v nasprotju z 'udeležensko odvisnostjo', gl. Ju. D. Apresjan (1995: 51, 130).

mi; Hrakovskij 1985: 5–8), kjer so obravnavana povedkova določila, so izpridevniški prislovi predstavljeni tudi kot ‘konstrukcije s širšim obsegom’ oz. kot ‘konstrukcije s povedkovo okoliščino’ (konstrukciji s predikatnym sirkonstantom). Hierarhija med pomenskopodstavnimi sestavinami in pomensko nenujnimi naklonskimi sestavinami je nazorneje prikazana s stališča povedi, ki ima zgradbo razširjenega stavčnega vzorca, npr. *Zelo majhna deklica zelo mirno spi*, kjer je *zelo* s stališča slovnične pravilnosti in sporočilnosti povedi pomensko nenujno, medtem ko sta besedni zvezi *majhna deklica* in *mirno spi* sporočilno nujni, s tem da je slednja še stavkotvorna; iz njiju dobimo goli (neovrednoteni) sestavini predmetnosti *deklica* in *spati*.

S stališča razmerja povedkov prilastek : prislovno določilo načina se prehod iz lastnosti vršilca – Vd (iz ujemanja) na lastnosti/način dejanja – De (na primik) giblje v okviru prisojevalnega razmerja.³³ In čeprav so izpridevniški prislovi lahko izraženi tudi kot sestavna lastnost neosebkovih skladijskih vlog, se vedno praviloma navezujejo na osebek. Lahko pa ločujemo a) prislove, usmerjene na osebek, npr. *Skrčeno je sedela na klopci*, in b) prislove, usmerjene na predmet, npr. *Nekaj nerazumljivo godrnja*.

Tako je pri skladijskem določanju izpridevniškega prislovnega določila načina še posebej poudarjena dvojna vloga osebkovega skladijskega mesta,³⁴ in sicer najpogosteje združuje udeleženski vlogi vršilca dejanja in nosilca procesov. In prav vloga osebkovega – procesorja izpostavi način poteka dejanja/dogajanja, npr. *On dobro študira : Študij mu dobro gre*.³⁵ Na dogajanje v okviru prisojevalnega razmerja kot nosilnega stavčnočlenskega razmerja opozarjajo vsi omenjeni avtorji s primeri kot *Vrtnice lepo dišijo, Ona graciozno duha vrtnice*. Zgledi kot *Prišel je prestrašen > Prestrašeno je prišel* (= pomenska strnitev < *Prišel je, Bil je prestrašen*) opravičujejo obstoj plasti doživljajskih razmerij znotraj pomenske podstave povedi propozicije (dodatne nepomenskopodstavne naklonske določitve vseeno so, npr. *zelo/povsem prestrašeno*). Do prekrivnosti pomenske podstave povedi in njenih “zunanjih” naklonskih pomenskih sestavin lahko pride v primerih, ko zunajdogodkovni poročevalec poroča o dogodku z dvema udeležencema, npr. *Janez je odločno* (prekrivnost) *začel/hotel predavati : Janez je moral odločno* (neprekrivnost) *rešiti problem*. Samo z vršilcem/nosilcem dejanja se lahko upovedujejo tudi lastnostni izglagolski prislovi, npr. *sede kuhati, kleče prositi* ipd. V t. i. brezosebnih stavčnih povedih z neprisojevalnimi glagoli, npr. *Včeraj je močno deževalo*, ko med vršilcem dejanja in dejanjem ne more biti lastnostnega pre-

³³ Ta pojav je pri P. Sgallu, E. Hajičovi, J. Panevovi (1986b: 143) poimenovan tudi kot ‘dvojna odvisnost’ (double dependency). O. I. Moskal’skaja (1973: 40) se med možnostima, da ‘povedek označuje razmerje med osebkom in prislovnim določilom načina’ ali da ‘povedek skupaj s prislovnim določilom načina natančneje določa osebek’ odloči za slednjo, ki jo označi kot ‘povedkovo-okoliščinska opredelitev povedi’ (processual’no-obstoitel’stvennye determinirujuščie predloženiija). Dovolj nazorno-pretvorbeno jo potrjujejo tudi zgledi kot *Pritlično se je namestil < On se je namestil, tako da je v pritličju*. Podobno še pri *On deluje podtalno* ipd. E. I. Ivančikova (1965: 85) pa glede na /ne/dovršenost oz. /ne/popolnost pomenskosladijskih konstrukcij’ ločuje tudi ‘zgradbeno /ne/obveznost besed’ (strukturnaja fakul’tativnost’/objazatel’nost’).

³⁴ O tem gl. *Mluvnicie češtiny 3 – Skladba* (1987: 254–255). J. Orešnik (1994: 29) pa iz angleške slovnice R. Quirka (1973, 1985, 1994²⁰, 1993²⁷) idr. navaja prislovna določila (moja op.: izpridevniška), “ki se morejo navezovati na vršilski osebek stavka”.

³⁵ Tudi F. Daneš (1987: 93) ugotavlja, da pri povedkovih procesnih glagolih lahko postane del povedkovega intencnega polja tudi prislov načina in časa, npr. *Gre hitro, Gre jutraj*. Tu pride v poštev tudi po avtorju definiran pojav ‘skladijske relevance’.

nosa, je tovrstni *močno* samo nepomenskopodstavna naklonska pomenska sestavina nepomenskopodstavnega poročevalca. Ocena zunanjega (neudeleženega) poročevalca je v obliki naklonskega lastnostnega prislova jasno izražena v povedih tipa *Lepo si ga polomil, Lepo zna govoriti*. Slednji zgled, tudi zaradi izpridevniškega prislova, izraža neaktualno oslABLJENO glagolsko dejanje.

Če povzamem: lastnostni izpridevniški prislovi so samo ob nepolnopomenskih glagolih del glagolske oz. povedkovodoločilne vezljivosti, sicer pa ne spadajo v glagolsko vezljivost – kot besede modifikatorji se uvajajo v pomensko podstavo samo kot del glagolske zveze. Kljub temu so v okviru proste enostavne povedi vseeno sporočilno obvezna neudeleženska dopolnila (čeprav glagolsko nemotivirana /neusmerjana/), pri izpustu katerih je lahko poved vseeno smiselna in slovnično popolna oz. pravilna, ni pa sporočilno popolna oz. enakovredna. Pri upovedovanju sodoločajo pomen stavčne povedi (oz. stavkovtvarno prisojevalno razmerje) in zato spadajo v povedek.³⁶

Niso vsa obvezna modifikacijska dopolnila že povedkova določila, čeprav je obveznost dopolnil pogosto vezana na pomenskoskladenjsko oslabitev konkretnega glagola v povedku, ker povedkova dopolnila lastnostno opredeljujejo stanje/proces/dogajanje/dejanje, povedkova določila pa povedek pomensko določajo.³⁷

In če je stopnja pomenskoskladenjske obveznosti povedkovih prislovnih in pridevniških dopolnil obratnosorazmerno med drugim odvisna tudi od stopnje polnopomenskosti uporabljenih glagolov v povedku, je pomenskoskladenjska vloga povedkovih določil (tudi izprislovnih in izpridevniških) ob nepolnopomensko uporabljenih glagolih vedno upovedovalno obvezna. Tako npr. glagol *biti* v svoji široki pomenski nedoločnosti omogoča pomensko prehodnost med (obstoječo) pojavnostjo in (stanjsko) lastnostjo, ki se slovnično in stavčno odraža/izraža v osebkovo-povedkovodoločilnem združevanju oz. eksistencialno-kvalifikacijskem razmerju po J. Kořenském (»relace existenciálně kvalifikační«, 1984: 45) – tj. z zmožnostjo vzpostavljanja razmerja pojavnost > stanjskost – lastnost glagol *biti* v svoji pomenski večplastnosti s pomenskega vidika izraža določene eksistencialne/bivanjske lastnosti in hkrati so v pragmatičnem in besedilnem smislu izražene in pogosto prevladujoče tudi druge referenčne lastno-

³⁶ To mojo opredelitev za slovenščino potrjujeta tudi **ruska vezljivostna teorija**, prim. npr. N. Ju. Švedova (1980: 222) uporabo izpridevniških prislovov ob splošnopomenskih glagolih tipa *obnašati se, vesti se, izražati se* označuje kot nujno za natančnejšo predstavitev konkretne vsebine povedi (»Pri etih glagolah, dlja utočnenija konkretnoga sodržanija vyskazyvanija, neobhodimo upotreblenie narečija, /.../»), in **češka vezljivostna teorija**, ko za predikacijsko sintagmo/prisojevalni sklad trdi, da je območje aktualizacije osnovnih komunikacijskih sestavin v povedi: «/.../ je rámcem pro aktualizaci jakožto základní komunikativní složku výpovědy (základní složku výpověď’ otvorného aktu).» Še J. Novotný (1979: 291). O tem še E. Hajičová idr. (1983: 143–144), ki ‘pomen stavka’ (význam věty) kot logično-pomensko kompleksno enoto, ki je omejena tudi s slovničnim stavčnim vzorcem, primerjajo s propozicijo povedi in ugotavljajo, da pomenska stavčna zgradba v nasprotju s propozicijo vključuje tudi natančnejša in rahlejša razmerja, ki ohranjajo aktualizacijo oz. ‘resnične pogoje’ sporočila v povedi.

³⁷ J. Toporišič v Novi slovenski skladnji (NSS, 1982) kot merilo razločevanja med povedkovim določilom in povedkovim prilastkom postavlja možnost razstavitve povedi s povedkovim prilastkom na dve »sporočilno samozadostni enoti«, npr. *Umr! je še mlad* > *Umr! je, Bil je še mlad*, oz. nezmožnost razstavitve povedi s povedkovim določilom, npr. *Bil je še mlad* (1982: 103). Slovenska slovnica ‘2000 pod naslovom Lastnostni prislovi (408–409) razen tipološkega popisa ne prinaša novih ugotovitev.

sti,³⁸ tako je npr. v brezosebni rabi v *Bilo je mraz/škoda/čudno/prav* s prislovom v povedkovodoločilni vlogi ob veznem *biti* izražena priložnostna lastnostna opredelitev že obstoječega stanja. Ravno tako se v razmerju *imeti (se) – biti* ohranja samo še 'naklonskost',³⁹ medtem ko je polni pomen 'obstajanja' že »uporabljen« v predpostavki obstajanja (to dokazujejo tudi zgledi s slovarsko oznako ekspr(esivno), npr. *Ta se ima!* v pomenu 'dobro živi'; in še *On je tukaj in ima se dobro* ima isti pomen kot *On je tukaj in je dobro*).

LITERATURA

- APRESJAN, Ju. D., 1964: O sil'nom i slabom upravlennii (Opyt količestvennogo analiza). *Voprosy jazykoznanija XIII/3*. 32–49.
- 1965: Opyt opisaniya značenij glagolov po ih sintaksičeskim priznakam (tipam upravlennija). *Voprosy jazykoznanija XIV/5*. 51–66.
- 1967: *Ekspierimental'noe issledovanie semantiki russkogo glagola*. Moskva: Nauka.
- 1995²: *Leksičeskaja semantika*. Vostočnaja literatura RAN. 2. popravljena in dopolnjena izdaja. Moskva.
- BAJEC, A., 1959: *Besedotvorje slovenskega jezika IV: Predlogi in predpone*. Ljubljana: SAZU.
- BOLTA, M., 1986: Slovenski glagoli z nedoločniškim dopolnilom v tvorbeno-pretvorbenem pristopu. *SR XXXIV/4*. 419–431.
- BUTTLER, D., 1976: *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny (Walencja wyrazów)*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.
- CHOMSKY, N., 1957: *Syntactic structures*. The Netherlands: The Hague: Mouton and Co. Printers.
- 1986: *Knowledge of Language: Its Nature, Origin and Use*. New York. (Prev. B. Kante: Znanje jezika: O naravi, izviru in rabi jezika. Ljubljana 1989: MK.
- DANEŠ, F. idr., 1987: *Větné vzorce v češtině*. Praha: Academia.
- DULAR, J., 1982: *Priglagolska vezava v slovenskem knjižnem jeziku (20. stoletja)*: disertacija. Ljubljana. 1–259.
- ESVAN, F., 1989: Les propositions copulatives en tchèque. *Problemi di Morfosintassi delle Lingue Slave II*. Bologna. 15–25.
- FILLMORE, Ch. J., 1965: *Indirect Object Constructions in English and the Ordering of Transformations*. London – The Hague – Paris: Mouton & CO.
- 1968: *The Case for Case*. Universals in Linguistic Theory. Urednika E. Bach in R. T. Harms. USA.
- GREPL, M. idr., 1987: *Mluvnice češtiny (3 – Skladba)*. Praha: Academia.
- HAIČOVÁ, E. idr., 1983: Větná stavba a aktualní členění ve slovanských jazycích z porovnávacího hlediska. *Československá slavistika*. 139–149.
- HALLIDAY, M. A. K., 1970: Language Structure and Language Function. *New Horizons in Linguistics I*. New York. 158–165.
- ²1994: *An Introduction to Functional Grammar*. London: Edward Arnold.
- HELBIG, G., BUSCHA, J., 1984: *Deutsche Grammatik. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht*. Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie. 137, 352–398, 535–564.

³⁸ Za primerjavo naj pripomnim, da so to ugotovitve tudi českých jezikoslovcev (prim. Kořenský 1984: 126).

³⁹ Pri izpraznjenem/pomožniškem pomenu navadno še ne moremo govoriti o čisti veznosti – najpogosteje ostaja 'razmernost' ali 'naklonskost'. V zvezi s tem so bistveni ugotovitvi, da glagol *imeti* nikoli ni samo vezni, posledica česar je tudi, da ne more vstopati v povedkovodoločilno razmerje s pravimi povedkovniki (Vidovič Muha 1998: 314, 318).

- HELBIG, G., 1992: *Probleme der Valenz- und Kasusstheorie*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- HORÁLEK, K., 1967: *Filosofie jazyka*. Acta universitatis carolinae philologica. Monographia XV. Praha: Universita Karlova.
- HRAKOVSKIJ, V. S. idr., 1985: *Tipologija konstrukcij s predikatnymi aktantami*. Leningrad: Nauka.
- IVANČIKOVA, E. A., 1965: O strukturnoj fakul'tativnosti i strukturnoj objazatel'nosti v sintaksise (Materialy i soobščeniya). *Voprosy jazykoznanija XIV/5*. 84–94.
- KALENIČ, V., 1970: *Raba sklonov v slovenščini in srbohrvaščini*. SR XVIII/1–2. 107–128.
- KAROLAK, Stanisław, 2001: *Od semantyki do gramatyki*. Wybór rozpraw. Warszawa: Instytucja Slawistyki PAN.
- KOPEČNÝ, F., 1952, 1962: *Základy české skladby*. Praha: SPN.
- KOŘENSKÝ, J., 1984: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha: Academia.
- KUNST GNAMUŠ, O., 1986/87: Med pomenom, obliko in normo. *JiS XXXII*. 8–12.
- 1989/90: Težave s stavčnočlenskim razločevanjem zaradi oblikovnega sovpadanja pomenskih in sklonskih razlik. *JiS XXXV/1–2*. 15–24.
- LEVOTINA, I. B., 1996: Celeobraznost' bez celi. *Voprosy jazykoznanija XLV/1*. 42–57.
- MIKUŠ, R. F., 1945: *Što je u stvari rečenica?* Fragment iz teorije jezika i mišljenja. Ljubljana: Samozaložba.
- 1952: *A propos de la syntagmatique du professeur A. Belič. (K sintagmatiki prof. A. Beliča)*. Ljubljana: SAZU.
- 1960: Struktural'nyj sintaksis L. Ten'era i sintagmatičeskij strukturalizm. *Voprosy jazykoznanija IX/5*. Moskva. 125–140. Prevod iz francoščine: M. M. Makovskij.
- MOSKAL'SKAJA, O. I., 1973: Problemy semantičeskogo modelirovanija v sintaksise. *Voprosy jazykoznanija XXII/6*. 33–43.
- NOVOTNÝ, J., 1979: Dualismus subjektu a predikátu a postavení predikace z hlediska valenční teorie. *Slovo a slovesnost XL/4*. 286–294.
- OREL POGAČNIK, I., 1993: *Predložni sistem v razvoju slovenskega knjižnega jezika od 16. do 19. stoletja*: disertacija. Ljubljana.
- OREŠNIK, J., 1994: *Slovenski glagolski vid in univerzalna slovnica*. Ljubljana: SAZU.
- 1996: *Nauk novejšje slovenistike o povedkovem prilastku*. Razprave SAZU XV. Ljubljana. 255–267.
- ORLOVSKÝ, J., ²1965: *Slovenská syntax*. Bratislava: Obzor.
- OROŽEN, M., 1975: Razvoj predložnih zvez v slovenskem jeziku. *XI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana. 13–16.
- PANEVOVÁ, J., 1975: *Rozvítí předmětová a příslovečná, doplňující a určující*. NR 58. 61–66.
- POPELA, J., 1968: *K predikaci v současné ruštině a češtině*. Slavica pragensia X. Philologica 1–3. 193–205.
- QUIRK, R. idr., 1973, 1993²⁷: *A University Grammar of English*. Hong Kong.
- 1985, 1994²⁰: *A Comprehensive Grammar of the English Language*. New York.
- RUŽIČKA, J., 1968a: *O vetách s nulovým gramatickým subjektom*. Otázky slovanské syntaxe II. Brno. 115–117.
- 1968b: *Valencia sloviés a intencia slovesného deja*. Jazykovedný časopis XIX/1–2. Praha. 50–64.
- SAMARDŽIJA, M., 1986: *Valentnost glagola u suvremenom hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb.
- SGALL, P., 1976: *K obecným otázkám sémantiky věty*. Slovo a slovesnost XXXVII/3. 184–194.
- SGALL, P. idr., 1986a: *Úvod do syntaxe a sémantiky (Některé nové směry v teoretické lingvistice)*. Praha: Academia.
- 1986b: *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Praha: Academia.

- Slovar slovenskega knjižnega jezika: I. – 1970. II. – 1975, III – 1979, IV. – 1985, V. – 1991.*
Ljubljana.
- SUNDÈN, K. F., 1916: *I. The Predicational Categories in English. II. A Category of Predicational Change in English.* Uppsala.
- ŠVEDOVA, N. Ju., 1980: *Russkaja grammatika II. (Sintaksis).* Moskva: Nauka.
– 1989: *Slovo i grammatičeskie zakony jazyka (Glagol).* Moskva: Nauka.
- TESNIÈRE, L., 1965²: *Éléments de Syntaxe structurale.* Paris.
- TOPORIŠIČ, J.: 1965–1970: *Slovenski knjižni jezik I–IV.* Maribor: Obzorja.
– 1976: *Slovenska slovnica.* Maribor: Obzorja.
– 1982: *Nova slovenska skladnja (NSS).* Ljubljana: DZS.
– 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika.* Ljubljana: Cankarjeva založba.
– 2000: *Slovenska slovnica.* Četrta prenovljena in razširjena izdaja. Maribor: Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, A., 1984a: *Nova slovenska skladnja J. Toporišiča.* SR XXXII/2. 142–155.
– 1988: *Slovensko skladijsko besedotvorje ob primerih zloženek (SSB).* Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete in Partizanska knjiga.
– 1994a: *O izvoru in delovanju jezika ali teorija sintagme v delih R. F. Mikuša (S predstavitev trikotnika Ramovš – Mikuš – Belić).* Ramovšev zbornik. (Obdobja 12). SRL XLII/2–3. 229–248.
– 1994b: *La syntaxe de Tesnière interprétée par Mikuš.* Linguistica XXXIV/1. 225–234.
– 1998: *Pomenski preplet glagolov IMETI in BITI – njuna jezikovnosistemska stilistika.* SR XLVI/4. 293–323.
– 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govorica slovarja.* Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

SUMMARY

Solving some Syntactic Questions in Slovene in View of Available Theories and Methods

The paper points out and treats in more detail some syntactic peculiarities that are the result of the inequality or, rather, incongruence of logical-semantic and expressive levels within the same clausal sentence and/or a particular textual unit in Slovene. From the standpoint of the incongruence between a given semantic proposition and the required (expressive) clause-formation, the author treats as syntactic-functional properties of certain Slovene clausal sentences and texts the obligatorily expressible non-propositional, i.e., non-participant, components on the one hand, and the propositional, i.e., participant, components with more than one syntactic-functional and expressive equivalent on the other.

In the context of the propositional predicate, the author at least partially comparatively-contrastively treats obligatorily expressed non-participant complements (verbal free morphemes and verbal (concurrently) desinential and free morphemes e.g., non-participant formal-grammatical subjects in “weather” sentences and verbal autosemantic lexical and formal-morphemic complements in the predicate), which only formally occupy the participant roles, and the unexpressed, so-called internal, objects, e.g., *Še vedno upa : Upa na srečo : Upa se/si biti srečen; Je dež / Je deževno : Dežuje : Pada/Lije.* In the context of propositional participants the article treats complex participants expressed with valency complements, i. e., when a complex participant in a clausal sentence usually occupies two participant roles, which on the syntactic-functional level means two valency complements or one valency complement and one obligatory modifier with the syntactic function of an adverbial of manner, e.g., *Umiva se : Umiva svojo glavo : Umiva si glavo : Umiva se po glavi;* these particular examples, for instance, include different syntactic-